

JAROSŁAW SUPERSON SAC

Wydział Teologiczny UPJPII w Krakowie

ORCID 0000-0003-3770-184X

Próba wskazania chrześcijańskiej przestrzeni przeznaczonej do sprawowania liturgii w przedkonstantyńskim Rzymie (III wiek i początek wieku IV)

Liturgia wymaga *locum* – przestrzeni, gdzie by można ją sprawować. Pierwsi wyznawcy Jezusa Chrystusa w Rzymie zapewne korzystali z przestrzeni, która była im dostępna, to jest domu i synagogi. Chcieli mieć także przystęp do wody. Z czasem, gdy chrześcijańska wspólnota urosła w liczbę, a przełożeni Synagogi wykluczyli ją ze swojego topograficznego i teologicznego „terytorium”, domostwa stały się podstawowymi miejscami zgromadzeń. Te miejsca nie odznaczały się jakimś trwałym chrześcijańskim charakterem. Przestrzeń w domach dostosowywano doraźnie do liturgii i potrzeb zbierającej się w nich wspólnoty.

W niniejszym studium warto przypomnieć, jak chrześcijanie w Rzymie gospodarowali przestrzenią w III w. i na początku wieku IV, aby móc sprawować liturgię, zanim został ogłoszony edykt tolerancyjny w 313 r.

1. Tradycja Apostolska

Ten szacowny tekst określono w encyklopedii zajmującej się Eucharystią jako *documento fantasma*¹. Jak oddaje stan badań nad *Tradycją Apostolską* Paul Bradshaw, spora grupa badaczy dzieło to przypisuje Hipolitowi, a jako miejsce

¹ M.-Y. PERRIN, *Pratiche e discorsi eucaristici nei primi secoli. Dalle origini alla fine del IV secolo*, w: M. BROUARD (red.), *Eucaristia. Enciclopedia dell'Eucaristia*, Bologna 2004, s. 115.

jego powstania wskazuje się Rzym około 215 r. Mimo to są i tacy liczni specjaliści, których ten amerykański ekspert wymienia, którzy podważają tę konstatację, gdyż widzą w tym dziele „zbiór materiałów z różnych źródeł, prawdopodobnie pochodzących z różnych obszarów geograficznych, a niemal na pewno z różnych okresów historycznych”². Przyjmuje się, że poszczególne elementy pochodzą z III i IV w.³ Paul de Clerck jest właśnie tego zdania i dodaje, że po latach przekazywania ustnie treści, która miała różne pochodzenie, czy to jeśli chodzi o czas powstania, czy o miejsce, w końcu została ona zapisana nie przez autora, ale przez pisarza⁴. Przyjmując stanowisko, że jakaś część dzieła dotyczy Wiecznego Miasta i szukając w tym wyjątkowym tekście odwołań do miejsca lub miejsc sprawowania liturgii, zauważamy, że takowe jest wskazane przez biskupa na potrzeby codziennej modlitwy zebranych razem diakonów i prezbiterów, jak i w celu nauczania tych, którzy są w kościele. Wyrażenia: *in locum* czy *in ecclesia*⁵ (*Traditio Apostolica* 39) nie dostarczają nam wystarczających informacji, by podać charakterystykę tych miejsc i wskazać ich lokalizację. Terminy te zostały zastosowane w opisie odnoszącym się do codziennej wspólnej modlitwy (możliwe, że chodzi o jakąś formę *officium*), a nie przy okazji relacji dotyczącej liturgii sakramentalnej.

W *Tradycji Apostolskiej* jest również mowa o udzielaniu chrztu świętego. Miejsce sprawowania tego sakramentu ma mieć wodę bieżącą, ze źródła (*aqua fluens in fonte*) lub spadającą z wysokości (*fluens de alto*). Dwa ostatnie określenia sugerują, że chrztu udzielano poza budynkiem⁶. Augusto Cosentino skłania się ku opinii, że w owym czasie nie było jeszcze *in Urbe* baptysteriów, dlatego chrzest mógł się odbywać wewnątrz istniejących wówczas *domi ecclesiae*⁷.

² P.F. BRADSHAW, *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*, Kraków 2016, s. 157.

³ Por. M. TYMISTER, *La concelebrazione eucaristica. Storia. Questioni teologiche. Rito*, Roma 2017, s. 49.

⁴ Por. P. DE CLERCK, *Unità e diversificazione dell'iniziazione cristiana: evoluzione teologica e liturgia*, w: F. DEBUYST I IN. (red.), *Il battistero. Atti del V Convegno liturgico internazionale Bose, 31 maggio – 2 giugno 2007*, Magnano 2008, s. 39.

⁵ Por. *Traditio Apostolica*, w: *Didache. Zwölf-Apostel-Lehre. Traditio Apostolica. Apostolische Überlieferung*, Freiburg – Basel – Wien – Barcelona – Rom – New York 1991, s. 296.

⁶ Por. *tamże*, s. 256.

⁷ Por. A. COSENTINO, *Il battesimo a Roma: edifici e liturgia*, w: F. GUIDOBALDI, A.G. GUIDOBALDI (red.), *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV–X secolo). Roma, 4–10 settembre 2000*, t. I, Città del Vaticano 2002, s. 113.

2. Minucjusz Feliks

Marek Minucjusz Feliks († ok. 215 r.), który pochodził prawdopodobnie z Afryki⁸, był rzymskim adwokatem i jest autorem *Octavius*⁹ – dzieła apologii chrześcijańskiej, datowanego na koniec II lub początek III w.¹⁰ W tej apologii widnieje następujący zapis: *Ac jam, ut foecundius nequiora proveniunt, serpentibus in dies perditis moribus, per universum orbem sacraria ista teterrima impiae coitionis adollescunt*¹¹ (*Octavius* IX.1).

Użyty w tym fragmencie termin *sacraria* wskazywałby – zdaniem Franciszka Stopniaka – na miejsca, gdzie gromadzili się chrześcijanie. Termin ten nie określa jednak budynku kościoła, ale pomieszczenia przeznaczone wyłącznie do kultu. Stąd badacz ten upatruje w *sacrariach* początek *domus ecclesiae*. Cechą *sacrariów* była niezmiennosc przestrzeni i wyłączność jej wykorzystania, pociągające za sobą powstanie wyposażenia liturgicznego¹².

Marian Szarmach, polski tłumacz wskazanego powyżej fragmentu, oddał go w następujący sposób. „Jako że zło szybko się pleni, tak też i owe budzące wstręt nabożeństwa tej występnej sekty zataczają z dnia na dzień coraz to szersze koła obejmujące swym zasięgiem cały świat”¹³. Dostrzegamy, że w tym przekładzie tłumacz nie odnotował terminu *sacraria*, na który zwracał uwagę F. Stopniak.

3. *Hic fecit basilicam trans Tyberim*

Antonio Quacquarelli, szukając miejsc kultu sprawowanego przez chrześcijan w Imperium Rzymskim, twierdzi, że do połowy II w. gromadzili się oni w tym celu w salach domów prywatnych, a następnie, od połowy II w. i przez cały wiek III, w do-

⁸ Por. J. SAJDAK, *Apologetyka starochrześcijańska*, w: MINUCJUSZ FELIKS, *Octavius*, Poznań 2001, s. XLII.

⁹ Por. R.M. LESZCZYŃSKI, *Minucjusz Feliks, Minucius Felix*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XII, Lublin 2008, kol. 1176; B. ALTANER, A. STUIBER, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Warszawa 1990, s. 226.

¹⁰ Por. M. SZARMACH, *Wstęp*, w: *Apologie. Minucjusz Feliks: Oktawiusz, Do Diogneta; Klemens Aleksadryjski: Zachęta Greków*, Warszawa 1988, s. 5; C.V. MANZANARES, *Pisarze wczesnochrześcijańscy I–VII w.*, Warszawa 2001, s. 135.

¹¹ MARCUS MINUCIUS FELIX, *Octavius*, PL, t. III, kol. 260–261.

¹² Por. F. STOPNIAK, *U źródeł chrześcijaństwa. Archeologia*, Warszawa 1982, s. 227.

¹³ Por. MINUCJUSZ FELIKS, *Oktawiusz*, w: *Apologie. Minucjusz Feliks*, s. 30.

*mus ecclesiae*¹⁴. Rozwojowi Kościoła sprzyjała przychylność władców z dynastii Sewerów, która wyraziła się w przyjętym synkretyzmie w ogólnopaństwowym przestrzeni religijnej oraz dobrych kontaktach pomiędzy dworem panującym a znaczącymi chrześcijanami¹⁵. Trzeba zaznaczyć, że działo się to w czasie, gdy chrześcijaństwo nadal prawnie było *religio illicita*¹⁶.

Dwa ważne dla chrześcijan *casusy* z czasów dynastii Sewerów zostały odnotowane w antycznych zapisach. Wśród różnych biografii papieży umieszczonych w *Liber Pontificalis*, przedstawiających ich pastoralne aktywności, po raz pierwszy termin „bazylika” jest użyty w biografii Kaliksta († 222). „Zbudował [on] bazylikę na Zatybrzu”¹⁷. Kalikst urodził się notabene w jednym z domów na Zatybrzu, w dzielnicy gdzie jest odnotowana jedna z pierwszych rzymskich synagog z I w., synagoga Wolumniusza¹⁸, i wspólnota żydowska¹⁹, gdzie jako biskup miał *domus ecclesiae*, zapewne miejsce odpowiednio zaaranżowane do potrzeb liturgicznych wspólnoty, a zarazem swoją siedzibę²⁰. Byłby to więc najstarszy ośrodek związany z chrześcijańskim kultem *in Urbe*, także *locus* uwarunkowany obecnością papieża, z czasem zwany *titulus Callisti*. Niektórzy badacze sytuują ten ośrodek blisko współczesnej *Santa Maria in Trastevere*²¹, ale gwoli ścisłości należy dodać zdanie Paoli Guerrini, że identyfikacja i lokalizacja bazyliki, o której mowa w biografii papieża Kaliksta, nie zostały oznaczone²². Literatura naukowa znana autorowi tej publikacji nie podaje najmniejszej nawet sugestii, aby wymieniony *domus ecclesiae*, związany z biskupem Kalikstem na Zatybrzu, miał jakiś związek z miejscem pochówku św. Piotra, także umieszczonym na Zatybrzu. Niemniej jednak, nie odbiegając od głównego wątku tego akapitu, należy

¹⁴ Por. A. QUACQUARELLI, *Note sugli edifici di culto prima di Costantino*, „*Vetera Christianorum*” 14 (1977) s. 239, 241.

¹⁵ Por. E. DAL COVOLO, *La politica religiosa di Alessandro Severo. Per una valutazione dei rapporti tra l'ultimo dei Severi e i Cristiani*, „*Salesianum*” 49 (1987) s. 362.

¹⁶ Por. M. SORDI, *I cristiani e l'impero romano*, Milano 2017, s. 221.

¹⁷ *Księga Pontyfików 1–96 (do roku 772)*, M. OZÓG, H. PIETRAS (oprac.), Kraków 2014, s. 32*.

¹⁸ Por. R. PENNA, *Le origini della Chiesa di Roma e la sua fisionomia*, w: P. SELVADAGI (red.), *La Chiesa di Roma e la sua parrocchia. La prospettiva missionaria*, Roma 2000, s. 19.

¹⁹ Por. PHILON D'ALEXANDRIE, *Legatio ad Caium*, Paris 1972, s. 178–179.

²⁰ Por. G.N. VERRANDO, *La „Passio Callisti” e il santuario della via Aurelia*, „*Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*”, t. XCVI–2 (1984), s. 1043.

²¹ Por. E. DAL COVOLO, *Il cristianesimo nella società romana. L'età dei Severi (193–235)*, w: L. PANI ERMINI, P. SINISCALCO (red.), *La comunità cristiana a Roma. La sua vita e la sua cultura dalle origini all'Alto Medioevo*, Città del Vaticano 2000, s. 41–42.

²² Por. P. GUERRINI, *Le chiese e i monasteri del Trastevere*, w: F. GUIDOBALDI, A.G. GUIDOBALDI (red.), *Ecclesiae Urbis*, s. 379.

pamiętać, że czytelnik *Liber Pontificalis*, powołując się na wiadomości w nim zawarte, musi mieć w świadomości, iż pierwsza redakcja tej szacownej księgi miała miejsce w wieku VI, a treści w niej podane są, według Moniki Ożóg i Henryka Pietrasa, najmniej wiarygodne²³.

Drugi *casus* znajdujemy na stronach antycznej *Historia Augusta*, której datę powstania prawie wszyscy badacze ustalają na lata 395–397 lub 404–406²⁴. Autor tego dzieła nie jest znany. Robert Suski z Uniwersytetu w Białymstoku – znawca *Historia Augusta* – przypomina polskiemu czytelnikowi, że pojawiła się wśród badaczy i taka opinia, że autorem mógł być chrześcijański apostata²⁵. W napisanej przez tego anonimowego autora biografii Aleksandra Sewera, będącej częścią *Historia Augusta*, czytamy o osobistej interwencji tego cesarza w sporze pomiędzy chrześcijanami i karczmarzami: „Gdy chrześcijanie zajęli jakieś miejsce publiczne, a karczmarze sprzeciwiali się temu, mówiąc, że ono należy do nich, odpisał, iż lepiej, by na tym miejscu czczono jakiegoś boga, niż żeby oddano je karczmarzom” (49,6)²⁶. Tekst ten oddaje spór, który miał miejsce w przedkonstantyńskim Rzymie w sprawie *locus publicus*, z którego władca otrzymywał czynsz, pomiędzy *collegium* chrześcijan a *collegium popinarii*²⁷. Oczywiście zacytowany passus wpisuje się w odpowiedź odnośnie do prawdziwości całego dzieła *Historia Augusta* jako wiarygodnego źródła historycznego, a zarazem ma udokumentować filochrześcijańską politykę Aleksandra Sewera, która wyznawcom Jezusa Chrystusa dawała możliwość posiadania publicznych miejsc dla sprawowania kultu²⁸. Wspomniany już R. Suski przypomina, że „biografia Aleksandra Sewera należy do najmniej wiarygodnych w całej *Historia Augusta*”²⁹, a zacytowany powyżej fragment „wzbudza wątpliwość”, gdyż jest znany wyłącznie z tego źródła³⁰.

²³ Por. M. OŻÓG, H. PIETRAS, *Wprowadzenie*, w: *Księga Pontyfików 1–96 (do roku 772)*, s. VII.

²⁴ Por. R. SUSKI, *Jowisz, Jahwe i Jezus. Religie w „Historia Augusta”*, Warszawa 2014, s. 10.

²⁵ Por. TENZE, *Wiedza autora „Historia Augusta” o podstawach rzymskiego kultu (ofiarach, świętach, czystości rytualnej)*, w: E. DĄBROWA, T. GRABOWSKI I M. PIEGDOŃ (red.), *Florilegium. Studia ofiarowane profesorowi Aleksandrowi Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin*, Kraków 2017, s. 352.

²⁶ ELIUSZ LAMPRIDIUSZ, *Aleksander Sewer*, w: *Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, Warszawa 1966, s. 246.

²⁷ Por. E. DAL COVOLO, *Una „Domus Ecclesiae” a Roma sotto l’impero di Alessandro Severo?*, „*Ephemerides Liturgicae*” 102 (1988), s. 68–69.

²⁸ Por. *tamże*, s. 65–68.

²⁹ R. SUSKI, *Jowisz, Jahwe i Jezus. Religie w „Historia Augusta”*, s. 273.

³⁰ Por. *tamże*, s. 275.

Specjalista od chrześcijańskiej obecności w czasach panowania dynastii Sewerów, Enrico dal Covolo³¹, rektor Papieskiego Uniwersytetu Laterańskiego (2010–2018), proponuje następujące powiązanie treści pochodzących ze źródeł powyżej wskazanych oraz z akt dotyczących męczeństwa Kaliksta. Dom, w którym narodził się Kalikst, przyszły biskup Rzymu, był na Zatybrzu. Z czasem stał się on *domus ecclesiae*. Kalikst już jako biskup został wyrzucony z okna tego właśnie domu, a następnie zamęczony. Chrześcijanie, znając jego miejsce męczeństwa, chcieli je ustrzec przed profanacją ze strony karczmarzy, stąd do rozstrzygnięcia sporu z nimi zaangażowali samego cesarza Aleksandra Sewera³².

4. *Titulus Byzantis i titulus Pammachi*

Charakterystyczną cechą wielu rzymskich starożytnych kościołów jest określanie ich mianem *tituli*. Sam proces powstania *tituli*, ich rozwoju i sprawowanych w nich obrzędów liturgicznych nie jest łatwy do odtworzenia³³. Antonio Quacquarelli przedstawia pojawienie się terminu *titulus* jako efekt rozwoju *domus ecclesiae*. Ten proces, jak twierdzi badacz, jest bardziej efektem jego intuicji niż postępowaniem dającym się udowodnić³⁴. W *Liber Pontificalis* znajdujemy informacje o rozdzieleniu *tituli* między prezbiterów przez papieża Ewarysta († 107)³⁵. Do tej informacji o rozwoju chrześcijaństwa i *tituli* w Rzymie raczej należy podejść z rezerwą, gdyż nie ma ona potwierdzenia w żadnym innym źródle. Zdaniem Federica Guidobaldiego pierwsze *tituli* pochodzą dopiero z IV w. i były to *titulus Equitii* i *titulus Silvestri*, których lokalizacja

³¹ Enrico dal Covolo jest autorem: *I Severi e il cristianesimo. Ricerche sull'ambiente storico-istituzionale delle origini cristiane tra il secondo e il terzo secolo*, Roma 1989; TENZE, *Fonti epigrafiche del secondo-terzo secolo per uno studio dei rapporti tra i Severi e il cristianesimo*, „Studia Patavina” 35 (1988), s. 123–132; TENZE, *L'imperatore Caracalla e i cristiani. Per una valutazione della Constitutio Antoniniana in rapporto alle persecuzioni del terzo secolo*, „Apollinaris” 61 (1988), s. 355–369; TENZE, *Ancora sulla „statua di sant'Ippolito”. Per una „messa a punto” dei rapporti tra i Severi e il cristianesimo*, „Augustinianum” 32 (1992), s. 51–59. Czytelnik pełną listę publikacji tego autora może skonsultować na: <http://abs.sdb.org/pubblicazioni-di-enrico-dal-covolo/> (12.11.2018).

³² Por. TENZE, *Il cristianesimo nella società romana. L'età dei Severi (193–235)*, w: L. PANI ERMINI, P. SINISCALCO (red.), *La comunità cristiana a Roma. La sua vita e la sua cultura dalle origini all'Alto Medioevo*, Città del Vaticano 2000, s. 41.

³³ Por. J. MIECZKOWSKI, *Jednoczący charakter liturgii stacyjnej w Rzymie*, Kraków 2015, s. 101–111, 154–159.

³⁴ Por. A. QUACQUARELLI, *I luoghi di culto e il linguaggio simbolico nei primi due secoli cristiani*, „Rivista di Archeologia Cristiana” 42 (1966), nr 1–4, s. 253; TENZE, *Note sugli edifici di culto prima di Costantino*, „Vetera Christianorum” 14 (1977), s. 242.

³⁵ Por. *Księga Pontyfików 1–96 (do roku 772)*, s. 19–19*.

jest prawie identyczna³⁶. Co było powodem założenia dwóch *tituli* tak blisko siebie? Czyżby chrześcijanie w IV w. w Rzymie zamieszkujący rejon, na którym te *tituli* zostały powołane, nie mogli się pomieścić w jednym *titulus* – bazylice? Przywołany już A. Quacquarelli dostrzega w *titulus* „ośrodek grupy etnicznej, która zachowywała antyczne zwyczaje z kraju swojego pochodzenia”³⁷. Zarazem pojawienie się w miejskiej przestrzeni dwóch *tituli* tak blisko siebie da się wytłumaczyć, analizując proces ich powoływania, który w początkowej fazie nie był uporządkowany³⁸.

Pod jednym ze współczesnych rzymskich kościołów, pod wezwaniem Świętych Jana i Pawła, wzniesionym między końcem IV a początkiem V w. na dwóch kościołach tytularnych: *titulus Byzantis* i *titulus Pammachi*³⁹, zachowały się pomieszczenia, a w jednym z nich, w sali środkowej, chrześcijańskie dekoracje ściennie. Barbara Filarska określa ten artefakt jako jedyny rzymski kościół domowy i twierdzi, że jako dom-kościół był wykorzystywany przez cały IV w.⁴⁰ Zarazem pod tym kościołem znajduje się także domowe oratorium w kształcie prostokąta na głębokości 4,60 m. Do oratorium prowadziły schody. Zachowała się w nim nisza, w której prawdopodobnie były umieszczone relikwie. Dodatkowo w oratorium tym widać malowidła umieszczone na poziomie posadzki, wśród nich jest orant, co Daleya Kinneya skłoniło do postawienia hipotezy, że chrześcijańska modlitwa w tym miejscu była zanoszona na kolanach, pod niszą⁴¹.

Zdaniem Aleksandry Cerrito obiekt ten został poddany restrukturyzacji w połowie III w. na potrzeby chrześcijańskich zgromadzeń liturgicznych⁴², a Giuseppe Cuscito ustala czas założenia znajdującego się tam oratorium na drugą połowę IV w. i jednocześnie skłania się ku opinii, że mogło być ono wykorzystywane przez rodzinę, która zamieszkiwała budynek, bądź też przez szerszą grupę osób⁴³.

³⁶ Por. F. GUIDOBALDI, *L'Organizzazione dei „tituli” nello spazio urbano*, w: L. PANI ERMINI (red.), *Christiana loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio*, Roma 2000, s. 123.

³⁷ A. QUACQUARELLI, *I luoghi di culto*, s. 253.

³⁸ Por. M. AMODIO, *La topografia e la storia del cristianesimo antico*, w: A. GIUDICE, G. RINALDI (red.), *Fonti documentarie per la storia del cristianesimo antico*, Roma 2014, s. 144.

³⁹ Por. B. BELARDINI, *Santi Giovanni e Paolo*, w: M. CECHELLI, (dyr.), *Le chiese paleocristiane di Roma. I luoghi di culto nell'Urbe dal I al VII secolo dell'era cristiana*, Roma 2003, s. 49–51.

⁴⁰ Por. B. FILARSKA, *Początki architektury chrześcijańskiej*, Lublin 1983, s. 34–36.

⁴¹ Por. D. KINNEY, *Edilizia di culto cristiano a Roma e in Italia centrale dalla metà del IV al VII secolo*, w: S. DE BLAAUW (red.), *Storia dell'architettura italiana. Da Constantino a Carlo Magno*, t. I, Milano 2010, s. 64.

⁴² Por. A. CERRITO, *Oratori ed edifici di culto minori di Roma tra il IV secolo ed i primidecenni del V*, w: F. GUIDOBALDI, A.G. GUIDOBALDI (red.), *Ecclesiae Urbis*, s. 408.

⁴³ Por. G. CUSCITO, *Edilizia residenziale ed edifici cristiani di culto: un problema aperto*, „Histria Antiqua” 20 (2011), s. 309.

5. Nowacjan

Nowacjan († ok. 257–258) został wyświęcony na prezbitera przez papieża Fabiana († 250) pomimo sprzeciwu duchowieństwa i grupy świeckich⁴⁴. W połowie III w. wspólnota chrześcijańska w Rzymie liczyła ok. 50 000 osób. Jej tron stanowili drobni sprzedawcy i rzemieślnicy⁴⁵, a jedną z palących kwestii, z którą musiała się ona zmierzyć, było wypracowanie doktryny względem *lapsi* i związana z tym schizma nowacjańska⁴⁶.

Nowacjan, który zapisał się w historii Kościoła jako antypapież⁴⁷, co prawda nie opisuje miejsca sprawowania Eucharystii przez chrześcijan, ale w swoim dziele *O widowiskach* wspomina o posiadaniu przez nich Eucharystii poza czasem i miejscem jej sprawowania. Zarzuca wyznawcom Jezusa Chrystusa, że gdyby tylko mogli, to „ośmieliliby się wnieść do domu publicznego to, co Najświętsze, skoro spiesząc na widowiska po niedzielnej mszy i wciąż mając przy sobie, jak to zwykle bywa, chleb eucharystyczny, obnosił – bezbożnik – wśród wyuzdanych ciał wszetecznic święte ciało Chrystusa, zasługując tym samym na większe potępienie z powodu drogi, jaką przebył, niż przyjemności płynącej z widowisk”⁴⁸. Nowacjan sugeruje poranek jako czas sprawowania Mszy Świętej⁴⁹, ale nie wyjaśnia, kiedy i gdzie chrześcijanin mający przy sobie Eucharystię, którą otrzymał w czasie synaksy, miałby ją spożyć.

6. Papież Korneliusz

Euzebiusz z Cezarei w swojej *Historii kościelnej* przedstawia statystykę, którą biskup Korneliusz († 253) przekazał biskupowi Fabiuszowi († 256), zwierzchnikowi Kościoła antiocheńskiego, oddającą stan chrześcijańskiej wspólnoty w Rzymie, a zarazem pokazującą jej rozwój. Ta wspólnota składała się z 46 prezbiterów, 7 diakonów, 7 subdiakonów, 42 akolitów i 52 egzorcystów. Wykazane grupy posług

⁴⁴ Por. M. SZRAM, *Nowacjan, Novatianus*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XIV, Lublin 2010, kol. 24.

⁴⁵ Por. M. SIMONETTI, *Roma cristiana tra II e III secolo*, „Vetera Christianorum” 26 (1989), s. 133.

⁴⁶ Por. M. BANASZAK, *Historia Kościoła Katolickiego*, t. I: *Starożytność*, Warszawa 1986, s. 78.

⁴⁷ Por. M. SZRAM, *Nowacjan, Novatianus*, kol. 24.

⁴⁸ NOWACJAN, *O widowiskach*, „Meander” 57 (2002), nr 1, s. 72.

⁴⁹ Por. J.A. SUPERSON, *Pora Mszy św. w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*, LitS 15 (2009), nr 1, s. 11.

wraz ze swoim biskupem tworzyły zespół 155 osób⁵⁰, do którego należeli dodatkowo lektorzy i ostiariusze⁵¹, których liczby nie podano. Jednym z zadań tej wspólnoty była opieka nad rzeszą wdów i sierot⁵². Niestety historyczne źródła nie wskazują nam miejsc, gdzie 46 prezbiterów realizowało swoją służbę na rzecz wspólnoty, ani gdzie realizował ją sam biskup miejsca. Zdaniem Victora Saxera 46 prezbiterów posługiwało w wielu punktach miasta. Swojej posługi nie wykonywali oni pojedynczo, ale w zespołach dwu- lub trzyosobowych. Dlatego zdaniem tego wybitnego badacza liczba 46 prezbiterów sugeruje już istnienie kościelnej struktury terytorialnej na terenie Rzymu, o której nie wiemy, jak funkcjonowała, ani nie jesteśmy w stanie wskazać jej głównego administracyjnego ośrodka⁵³.

7. Dolina *ad Catacumbas*

Z przytaczanego już w niniejszej publikacji *Liber Pontificalis* pochodzi informacja o przeniesieniu z inicjatywy matrony Lucyny z katakumb (*de Catacumbis*) ciał apostołów Piotra i Pawła. Relikwie Pawła zostały złożone przy *via Ostiense*, w posiadłości Lucyny, blisko miejsca, gdzie został on ścięty, a relikwie Piotra przyjął biskup Korneliusz i złożył obok miejsca, gdzie był on ukrzyżowany na Wzgórzu Watykańskim⁵⁴. Chociaż informacja ta – zdaniem komentatorów tego dostojnego dzieła – jest obciążona pomyłką, to z *Depositio martyrum*, najstarszego martyrologium rzymskiego⁵⁵, z zapisu pod rokiem 258 dowiadujemy się o kulcie, wspólnym święcie w dniu 29 czerwca, świętych Piotra i Pawła. Data ta sugerowałaby przeniesienie ich ciał *in Catacumbas*⁵⁶. Louis Duchesne († 1922) w swoim dziele *Origines du culte chrétien*, nie mając jeszcze do dyspozycji owoców badań archeologicznych dokonanych *ad Catacumbas* w XX w., nie jako sugestię, lecz jako stwierdzenie podaje, że na powstanie liturgicznego święta Apostołów Piotra i Pawła pod datą

⁵⁰ Por. V. SAXER, *L'utilisation par la liturgie de l'espace urbain et suburbain l'exemple de Rome dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge*, w: N. DUVAL, (dyr.), *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste (21–28 septembre 1986)*, Rome 1989, s. 919.

⁵¹ Por. EUZEBIUSZ z CEZAREI, *Historia kościelna*, Kraków 2013, s. 465.

⁵² Por. *tamże*, s. 465.

⁵³ Por. V. SAXER, *La Chiesa di Roma dal V al X secolo: amministrazione centrale e organizzazione territoriale*, w: *Roma nell'Alto Medioevo: 27 aprile – 1 maggio 2000*, t. II, Spoleto 2001, s. 503.

⁵⁴ Por. *Księga Pontyfików 1–96 (do roku 772)*, s. 41–41*.

⁵⁵ Por. A. BAZIELICH, *Depositio martyrum*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. III, Lublin 1985, kol. 1180.

⁵⁶ Por. *Depositio martyrum*, w: *Księga Pontyfików 1–96 (do roku 772)*, s. 8–8*.

29 czerwca miało wpływ przeniesienie ich relikwii w roku 258 z ich oryginalnych miejsc *ad Catacumbas* przy *via Appia*⁵⁷.

Jak informuje polskiego czytelnika wybitna znawczyni tematu, Elżbieta Jastrzębowska, prace archeologiczne na skrzyżowaniu *via Appia* z doliną *ad Catacumbas*, przeprowadzone przez Pawła Stygera na początku XX w., zaowocowały odkryciem pod bazyliką św. Sebastiana lub w jej sąsiedztwie skomplikowanego stratygraficznie naziemnego i podziemnego kompleksu cmentarnego. Wśród odkrytych zespołów różnych pomieszczeń uwagę przykuł zespół zwany *Triclia*, w którym zachowały się napisy związane z kultem Piotra i Pawła. Wśród inskrypcji jest także data: rok 260⁵⁸. Zespół ten został zbudowany na wcześniej umieszczonych tam mogiłach pogan, po przejęciu przez chrześcijan tego cmentarnego kompleksu, mogiły pogan zostały zasypane. Następnie na zasypanych pogańskich mogiłach chrześcijanie umieścili mogiły swoich wyznawców. Plan zespołu jest trapezoidalny, a w skład jego samego wchodzi: studnia, do której prowadziły schody, *triclia* – portyk wschodni, atrium, *mensa martyrum* i prostokątna eksedra z dwiema kolumnami. Wszystkie te elementy dawały możliwość gromadzenia się na świeżym powietrzu. Z lektury graffiti zostawionych na ścianach *triclia* dowiadujemy się o wezwaniach zanoszonych do Apostołów i o spożywanych na ich cześć refrigeriach, ale samego miejsca, gdzie miałyby być złożone relikwie świętych Apostołów, archeolodzy niestety nie zidentyfikowali⁵⁹. Co więcej, specjaliści ci nawet nie wysuwają sugestii, aby w miejscu tym sprawowano liturgię eucharystyczną czy jakąkolwiek inną, czy też, aby ten *locus ecclesiasticus* był związany z jakąś formą rezydowania obok niego biskupa Rzymu. Pomimo że wykopaliska *ad Catacumbas* nie przyniosły owocu w postaci zidentyfikowania miejsca złożenia relikwii Apostołów, to, za Franciszką Stasollą, należy przypomnieć o odkryciu tam w *cubiculum Innocentiores* graffiti w postaci krzyża umieszczonego pomiędzy literami α i ω⁶⁰.

⁵⁷ Por. L. DUCHESNE, *Origines du culte chrétien. Étude sur la liturgie latine avant Charlemagne*, Paris 1889, s. 266.

⁵⁸ Por. E. JASTRZĘBOWSKA, *Miejsca święte Piotra i Pawła w Rzymie III i IV w.*, w: B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, D. PRÓCHNIAK (red.), *Miejsca święte w epoce późnego antyku*, Lublin 2005, s. 221.

⁵⁹ Por. M. GUARDUCCI, *Il culto degli apostoli Pietro e Paolo sulla via Appia: riflessioni vecchie e nuove*, „Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité”, t. XCVIII–2 (1986), s. 812–813; F. MANCINELLI, *Katakumby rzymskie*, Firenze 1987, s. 17–19; B. WRONIKOWSKA, *Vestigia christianorum. Świadectwa obecności chrześcijan w Rzymie przedkonstantyńskim*, Lublin 1994, s. 165–166; B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsze świadectwa kultu męczenników w Rzymie*, w: TAŻ, D. PRÓCHNIAK (red.), *Męczennicy w świecie późnego antyku*, Lublin 2004, s. 151–152, 167.

⁶⁰ Por. F.R. STASOLLA, *In forma crucis: elementi di archeologia della croce*, w: I. BECHERUCCI, P. MARTINO (red.), *La croce. Un simbolo attraverso i tempi e le culture. Atti del convegno (Roma, 5–6 marzo 2012)*, Roma 2013, s. 220.

W obszernej publikacji autorstwa Anny Marii Nieddu odnośnie do bazyliki Apostołów przy *via Appia* zostali wymienieni zwolennicy i przeciwnicy hipotezy czasowego umieszczenia ich relikwii w tym miejscu na czas prześladowań chrześcijan i stąd początków ich kultu *ad Catacumbas*. Zarazem w publikacji tej została przypomniana opinia szacownego Victora Saxera, który wyraził hipotezę o translokacji relikwii Apostołów do tego miejsca poza Rzymem na czas prac budowlanych, związanych ze wznoszeniem dla nich obu bazylik⁶¹.

8. Laktancjusz

Laktancjusz († ok. 330), pochodzący z Afryki, został wezwany przez cesarza Dioklecjana († 311) do Nikomedii w Azji Mniejszej, aby tam był nauczycielem retoryki. Gdy poznał chrześcijan i przyjął chrzest, z powodu egzekwowania w imperium zarządzenia Dioklecjana odnośnie do prześladowań chrześcijan i pozbawienia ich urzędów zrezygnował z danej mu posady⁶². Żyjąc w biedzie, przed 317 r. napisał *De mortibus persecutorum*, w którym przedstawia smutny koniec różnych chrześcijańskich prześladowców⁶³. Odnotował w swym dziele obecność chrześcijan na dworze Dioklecjana (por. X,2)⁶⁴ i zburzenie w 303 r. kościoła (*ecclesia*) widocznego z okien pałacu (por. XII,3–5)⁶⁵, co świadczyłoby o wybornej lokalizacji tego obiektu oraz jego znacznych rozmiarach⁶⁶. O prześladowaniach chrześcijan w Rzymie jest mowa wówczas, gdy wspomina on o wypełnianiu zarządzenia Dioklecjana przez Maksymiana († 310) władającego Italią (por. XV,6)⁶⁷. Na uwagę w jego dziele zasługuje termin *conventicula* (por. XV,7; XXXIV,4; XXXVI,3.4; XLVIII,9.13), którym Laktancjusz posługuje się dla wskazania miejsc chrześcijańskich zgromadzeń, ale niestety ich nie opisuje i nie lokalizuje. *Conventiculum*

⁶¹ Por. A.M. NIEDDU, *La Basilica Apostolorum sulla via Appia e l'area cimiteriale circostante*, Città del Vaticano 2009, s. 11–12.

⁶² Por. J. WOJTCZAK-SZYSZKOWSKI, *Laktancjusz, Lucius Caecilius (Coelius) Firmianus Lactantius*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. X, Lublin 2004, kol. 406; J. IWAŃSKA, „*De mortibus persecutorum*” Laktancjusza. Próba rekonstrukcji, „*Seminare*” t. XX (2004), s. 441.

⁶³ Por. B. ALTANER, A. STUIBER, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, s. 271, 273.

⁶⁴ Por. LAKTANCJUSZ, *De mortibus persecutorum*, w: TENŻE, *Pisma wybrane. De mortibus persecutorum. Epitome divinarum institutionum. De ira dei*, Poznań 2013, s. 36.

⁶⁵ Por. *tamże*, s. 38–39.

⁶⁶ Por. B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Domus – ecclesiae – aedes. Powstanie świątyni chrześcijańskiej*, w: TAZ (red.), *Sympozja kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, Lublin 1998, s. 20.

⁶⁷ Por. LAKTANCJUSZ, *De mortibus persecutorum*, s. 41.

to „nieliczne, pozbawione znaczenia zebranie lub zgromadzenie” czy też „miejsce zebrań”⁶⁸. Według Pawła Calliariego, który opatrzył komentarzem dzieło *De moribus persecutorum*, termin *conventicula* oznacza zgromadzenia i zarazem miejsca zgromadzeń⁶⁹. Pozostaje odpowiedzieć na pytanie, jaka rzeczywistość według Maksencjusza (być może obiekty architektury) kryje się pod używanymi przez niego terminami: *ecclesiae* i *conventicula*. Czy także w Rzymie w owym czasie wyznawcy Jezusa Chrystusa posługiwali tymi samymi terminami?

9. Maksencjusz

Maksencjusz († 312), syn Maksymiana Herakliusza († 310), zapisał się na kartach historii jako człowiek niezwykle zabobonny, a zarazem jako sprawny polityk. Bezprawnie został ogłoszony przez rzymskich pretorian augustem⁷⁰, po czym pod jego panowanie w dość szybkim czasie dostała się cała Italia⁷¹. Zagadnienie obecności chrześcijan w czasie jego panowania Ewa Wipszycka oddaje słowami. „Władze nie mogły już zwalczać chrześcijan metodami brutalnymi, pogodzenie się z istnieniem gmin chrześcijańskich było nakazem chwili. Rozumiał to poganin Maksencjusz, panujący po swej uzurpacji w Italii, Hiszpanii i w Afryce: w 306 roku pozwolił on chrześcijanom na sprawowanie kultu, a w 311 polecił zwrócić im skonfiskowane dobra”⁷². Uzurpator ten nad przywołanym już w niniejszym artykule cmentarzyskiem w dolinie *ad catacumbas* rozpoczął budowę bazyliki dedykowanej św. Apostołom Piotrowi i Pawłowi. Bazylika ta miała kształt podobny do cyrku, tzw. egzedralny, a jej absyda skierowana ku zachodowi miała szerokość całego budynku, który miał oprócz nawy głównej dwie nawy boczne⁷³. Budowla miała wymiary 73,4 × 27,5 metra⁷⁴. Zdaniem Elżbiety Jastrzębowskiej jest najstarszą rzymską chrześcijańską bazyliką; jej budowa została rozpoczęta za Maksencju-

⁶⁸ *Conventiculum*, w: M. PLEZIA (red.), *Słownik łacińsko-polski*, t. I: A–C, Warszawa 1998, s. 755.

⁶⁹ Por. LATTANZIO, *La morte dei persecutori*, Roma 1967, s. 147.

⁷⁰ Datę uzurpacji władzy przez Maksencjusza badacz Vincenzo Ruggieri ustala na 310 r., po śmierci jego ojca, Maksymiana. Por. V. RUGGIERI, *Constantino e la cristianizzazione dell'impero: qualche aspetto*, w: M. PAMPALONI, B. EBEID (red.), *Constantino e l'oriente. L'impero, i suoi confini e le sue estensioni. Atti del convegno di studi promosso dal PIO in occasione della ricorrenza costantiniana (313–2013)*, Roma 18 aprile 2013, Roma 2016, s. 302.

⁷¹ Por. J. BURCKHARDT, *Czasy Konstantyna Wielkiego*, Warszawa 1992, s. 168–169, 211.

⁷² E. WIPSZYCKA, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994, s. 112.

⁷³ Por. E. JASTRZĘBOWSKA, *Sztuka wczesnochrześcijańska*, Kraków 2008, s. 64–65.

⁷⁴ Por. TAZ, *Miejsca święte Piotra i Pawła w Rzymie III i IV w.*, w: B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, D. PRÓCHNIAK (red.), *Miejsca święte w epoce późnego antyku*, Lublin 2005, s. 222.

sza, ale ukończona w czasach Konstantyna Wielkiego († 337)⁷⁵. Trudno jest wskazać pomysłodawcę wyboru takiego budynku na potrzeby ówczesnej eklezjalnej chrześcijańskiej liturgii sprawowanej w *domus ecclesiae* czy *ecclesiae*. Zarazem brak źródeł, które wskazywałyby, że ta pierwsza bazylika była administracyjnym centralnym punktem Kościoła w Rzymie. Wkrótce po swym wzniesieniu, gdyż już w pierwszej połowie IV w., została zburzona, a na jej miejscu postawiono budynki cmentarne niewielkich rozmiarów⁷⁶.

Zakończenie

Zaprezentowane w niniejszym studium owoce prac archeologicznych przeprowadzonych w Wiecznym Mieście lub w jego pobliżu nie dostarczyły nam dowodu w postaci pozostałości sali przeznaczonej do chrześcijańskiej liturgii czy też zaaranżowanego *sacrarium* lub *domus ecclesiae*. Chrześcijańskim wyrazem obecności w architektonicznej przestrzeni *in Urbe* są resztki obiektu poddanego przez chrześcijan restrukturyzacji w III w., znajdującego się obecnie pod współczesnym kościołem świętych Jana i Pawła, jak i archeologiczne artefakty związane z kultem św. Piotra i św. Pawła z połowy III w., odkryte na skrzyżowaniu *via Appia* z doliną *ad Catacumbas*. Miejsca te nie nasuwają jednak nawet najmniejszej sugestii, żeby jako owoc myśli chrześcijańskiej były związane z cotygodniowym gromadzeniem się wyznawców Jezusa Chrystusa w *dies Domini*. Również poddane analizie źródła pisane związane z chrześcijańską obecnością w Rzymie nie informują nas o wyposażeniu sal, *sacrariów*, *domus ecclesiae*, *conventiculae* lub *ecclesiae* na potrzeby chrześcijańskiej liturgii ani o ich topografii *in Urbe*, lub w jej pobliżu. Chrześcijańskie dziedzictwo związane z wykorzystaniem przestrzeni sprzed decyzji uzurpatora Maksencjusza o rozpoczęciu budowy bazyliki dedykowanej świętym Apostołom Piotrowi i Pawłowi *ad Catacumbas* na początku IV w. jest jakby częścią ich tajemniczej obecności w Rzymie. Czy *disciplina arcani* praktykowana przez ówczesnych chrześcijan co do nauczanych i praktykowanych prawd wiary była także stosowana co do określenia miejsc ich liturgicznej obecności *in Urbe*?

⁷⁵ Por. E. JASTRZĘBOWSKA, *S. Sebastiano, la più antica basilica cristiana a Roma*, w: F. GUIDOBALDI, A.G. GUIDOBALDI (red.), *Ecclesiae Urbis*, t. II, s. 1148.

⁷⁶ Por. E. LA ROCCA, *Le basiliche cristiane a „deambulatorio” e la sopravvivenza del culto eroico*, w: S. ENSOLI, E. LA ROCCA, L'ERMA DI BRETSCHNEIDER (red.), *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, Roma 2000, s. 204–205.

An attempt to indicate the Christian space intended for the celebration of the liturgy in pre-Constantinian Rome (The 3rd century and the beginning of the 4th century)

Abstract

In this study, the author, analyzing relevant written sources and using the fruits of archaeological work, explained how the followers of Jesus Christ settled in or near Rome managed the space for the needs of their faith before they were given the Basilica of Constantine on Lateran. Written sources and archaeological excavations do not provide information about the equipment of the halls, *sacraria*, *domi ecclesiae* or *ecclesiae* or their location *in Urbe*. Until the decision to start building a basilica dedicated to Saint Apostles Peter and Paul *ad Catacumbas* by the usurper Maxentius, the Christian heritage related to the use of space is like a part of *disciplina arcani*.

Keywords: *sacraria*, *ad Catacumbas*, *domus ecclesiae*, *conventicula*, *ecclesia*, Basilica of Saints Peter and Paul *ad Catacumbas*.

Abstrakt

W niniejszym studium autor, dokonując analizy adekwatnych źródeł pisanych i korzystając z owoców prac archeologicznych, przybliżył, jak wyznawcy Jezusa Chrystusa osiedleni w Rzymie, czy też w jego pobliżu, gospodarowali przestrzenią na potrzeby wyznawanej przez siebie wiary, zanim została im oddana do dyspozycji konstantyńska bazylika na Lateranie. Źródła pisane ani wykopaliska archeologiczne nie przekazują informacji o wyposażeniu sal, *sacrariach*, *domi ecclesiae* lub *ecclesiae* ani ich lokalizacji *in Urbe*. Do momentu decyzji o rozpoczęciu budowy bazyliki dedykowanej św. Apostołom Piotrowi i Pawłowi *ad Catacumbas* przez uzurpatora Maksencjusza chrześcijańskie dziedzictwo związane z wykorzystaniem przestrzeni jest jakby częścią *disciplina arcani*.

Słowa kluczowe: *sacraria*, *ad Catacumbas*, *domus ecclesiae*, *conventicula*, *ecclesia*, bazylika świętych Apostołów Piotra i Pawła *ad Catacumbas*.

Bibliografia

Źródła

- ELIUSZ LAMPRIDIUSZ, *Aleksander Sewer*, w: *Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, H. SZELEST (tłum., przedmowa, przypisy i skorowidz), Czytelnik, Warszawa 1966, s. 218–257.
- EUZEBIUSZ Z CEZAREI, *Historia kościelna*, tłum. A. Caba (na podstawie tłum. A. Lisieckiego), (Źródła Myśli Teologicznej 70), Wydawnictwo WAM, Kraków 2013.
- Księga Pontyfikików 1–96 (do roku 772)*, M. OŻÓG, H. PIETRAS (oprac.), tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr (Synody i Kolekcje Praw 9), Wydawnictwo WAM, Kraków 2014.
- LAKTANCJUSZ, *De mortibus persecutorum*, w: TENŻE, *Pisma wybrane. De mortibus persecutorum. Epitome divinarum institutionum. De ira dei* (Pisma Ojców Kościoła 16), Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu – Wydział Teologiczny, Redakcja Wydawnictw, Poznań 2013, s. 25–78. reprint
- LATTANZIO, *La morte dei persecutori*, P. CALLIARI (versione, introduzione e note red.), (Patristica), Edizioni Paoline, Roma 1967.
- MINUCJUSZ FELIKS, *Oktawiusz*, przekład M. Szarmach, w: *Apologie. Minucjusz Feliks, Oktawiusz, Do Diogneta; Klemens Aleksadryjskie, Zachęta Greków*, M. SZARMACH, J. SOŁOWIANIUK (wstępy i opracowanie), przekład M. Szarmach, A. Świderkówna, J. Sołowianiuk (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 44), Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1988, s. 20–77.
- NOWACJAN, *O widowiskach*, „Meander” 57 (2002), nr 1, s. 69–75.
- PHILON D'ALEXANDRIE, *Legatio ad Caium*, A. Pelletier (introduction, traduction et notes), (Les Oeuvres de Philon d'Alexandrie 32), Éditions du Cerf, Paris 1972.
- Traditio Apostolica*, w: *Didache. Zwölf-Apostel-Lehre*, G. SCHÖLLGEN (übersetzt und eingeleitet), *Traditio Apostolica. Apostolische Überlieferung*, W. GEERLINGS (übersetzt und eingeleitet), lateinisch, griechisch, deutsch (Fontes Christiani 1), Herder, Freiburg – Basel – Wien – Barcelona – Rom – New York 1991, s. 211–313.

Opracowania (publikacje wybrane)

- AMODIO M., *La topografia e la storia del cristianesimo antico*, w: A. GIUDICE, G. RINALDI (red.), *Fonti documentarie per la storia del cristianesimo antico* (Studi superiori 935), Carocci editore, Roma 2014, s. 129–157.
- BELARDINI B., *Santi Giovanni e Paolo*, w: M. CECHELLI, (dyr.) *Le chiese paleocristiane di Roma. I luoghi di culto nell'Urbe dal I al VII secolo dell'era cristiana* (ROMArcheologica: quida alla antichità della città eterna, itinerario 16-17), Elio de Rosa editore, Roma 2003, s. 49–51.
- BRADSHAW P.F., *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*, tłum. P. Kaznowski, M. Koza (Źródło i szczyt 4), Fundacja Dominikański Ośrodek Liturgiczny, Kraków 2016.
- COSENTINO A., *Il battesimo a Roma: edifici e liturgia*, w: F. GUIDOBALDI, A.G. GUIDOBALDI (red.), *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV-X secolo). Roma, 4-10 settembre 2000*, t. I (Studi di Antichità Cristiana 69), Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano 2002, s. 109–142.
- CUSCITO G., *Edilizia residenziale ed edifici cristiani di culto: un problema aperto*, „Histria Antiqua” 20 (2011), s. 301–315.
- DAL COVOLO E., *Fonti epigrafiche del secondo-terzo secolo per uno studio dei rapporti tra i Severi e il cristianesimo*, „Studia Patavina” 35 (1988), s. 123–132.
- DAL COVOLO E., *Il cristianesimo nella società romana. L'età dei Severi (193–235)*, w: L. PANI ERMINI, P. SINISCALCO (red.), *La comunità cristiana a Roma. La sua vita e la sua cultura dalle origini all'Alto Medioevo* (Atti e Documenti 9), Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2000, s. 37–48.
- DAL COVOLO E., *La politica religiosa di Alessandro Severo. Per una valutazione dei rapporti tra l'ultimo dei Severi e i Cristiani*, „Salesianum” 49 (1987), s. 359–375.
- DAL COVOLO E., *Una „Domus Ecclesiae” a Roma sotto l'impero di Alessandro Severo?*, „Ephemerides Liturgicae” 102 (1988), s. 64–71.
- DE CLERCK P., *Unità e diversificazione dell'iniziazione cristiana: evoluzione teologica e liturgia*, w: F. DEBUYST I IN. (red.), *Il battistero. Atti del V Convegno liturgico internazionale Bose, 31 maggio – 2 giugno 2007* (Liturgia e vita), Edizioni Qiqajon, Comunità di Bose, Magnano 2008, s. 35–50.
- DUCHESNE L., *Origines du culte chrétien. Étude sur la liturgie latine avant Charlemagne*, Ernest Thorin, Éditeur, Paris 1889.

- FILARSKA B., *Początki architektury chrześcijańskiej* (Źródła i monografie 112), Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1983.
- GUARDUCCI M., *Il culto degli apostoli Pietro e Paolo sulla via Appia: riflessioni vecchie e nuove*, „Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité”, t. XC-VIII-2 (1986), s. 811–842.
- GUERRINI P., *Le chiese e i monasteri del Trastevere*, w: F. GUIDOBALDI, A.G. GUIDOBALDI (red.), *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV-X secolo). Roma, 4–10 settembre 2000*, t. I (Studi di Antichità Cristiana 69), Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano 2002, s. 377–396.
- IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA B., *Domus – ecclesiae – aedes. Powstanie świątyni chrześcijańskiej*, w: TAŻ (red.), *Sympozja kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1998, s. 11–45.
- IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA B., *Najstarsze świadectwa kultu męczenników w Rzymie*, w: TAŻ, D. PRÓCHNIAK (red.), *Męczennicy w świecie późnego antyku* (Sympozja kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa 4), Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2004, s. 149–174.
- JASTRZĘBOWSKA E., *Miejsca święte Piotra i Pawła w Rzymie III i IV w.*, w: B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, D. PRÓCHNIAK (red.), *Miejsca święte w epoce późnego antyku* (Sympozja kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa 5), Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2005, s. 217–232.
- JASTRZĘBOWSKA E., *S. Sebastiano, la più antica basilica cristiana a Roma*, w: F. GUIDOBALDI, A.G. GUIDOBALDI (red.), *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma*, t. II (Studi di Antichità Cristiana 59), Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano 2002, s. 1141–1155.
- NIEDDU A.M., *La Basilica Apostolorum sulla via Appia e l'area cimiteriale circostante*, (Monumenti di Antichità Cristiana, II serie, 19), Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano 2009.
- PENNA R., *Le origini della Chiesa di Roma e la sua fisionomia*, w: P. SELVADAGI (red.), *La Chiesa di Roma e la sua parrocchia. La prospettiva missionaria* (Quaderni dell'Istituto Ecclesia Mater 1), [Tipolitografia Trullo], Roma 2000, s. 15–29.

- QUACQUARELLI A., *I luoghi di culto e il linguaggio simbolico nei primi due secoli cristiani*, „Rivista di Archeologia Cristiana” 42 (1966), nr 1–4, s. 237–266.
- QUACQUARELLI A., *Note sugli edifici di culto prima di Costantino*, „Vetera Christianorum” 14 (1977), s. 239–251.
- SAXER V., *L'utilisation par la liturgie de l'espace urbain et suburbain l'exemple de Rome dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge*, w: N. DUVAL (dyr.), *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste (21–28 septembre 1986)*, (Publications de l'École française de Rome 123), École Française de Rome, Rome 1989, s. 917–1033.
- SIMONETTI M., *Roma cristiana tra II e III secolo*, „Vetera Christianorum” 26 (1989), s. 115–136.
- SORDI M., *I cristiani e l'impero romano*, Jaca Book, Milano 2017.
- STOPNIAK F., *U źródeł chrześcijaństwa. Archeologia*, Instytut Prasy i Wydawnictw Novum, Warszawa 1982.
- SUSKI R., *Wiedza autora „Historia Augusta” o podstawach rzymskiego kultu (ofiarach, świętach, czystości rytualnej)*, w: E. DĄBROWA, T. GRABOWSKI, M. PIEGDOŃ (red.), *Florilegium. Studia ofiarowane profesorowi Aleksandrowi Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin*, Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica, Kraków 2017, s. 351–364.
- WRONIKOWSKA B., *Vestigia christianorum. Świadectwa obecności chrześcijan w Rzymie przedkonstantyńskim*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1994.

JAROSŁAW SUPERSON SAC, prezbiter, dr hab. nauk teologicznych, dr liturgiki, adiunkt przy Katedrze Teologii Liturgii Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie.